

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

I Yazı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində dövlət əleyhinə təxribatların qarşısını almaq, düşmənin casusluq fəaliyyətini aşkarlamaq, ölkənin maraqlarına uyğun məlumatların toplanması işlərini həyata keçirmək üçün kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və təhlükəsizlik qurumları yaradıldı.

Azərbaycan Parlamenti 1919-cü ilin fevralın 25-də "Hərbi nazirliyin ştatları haqqında" qanun qəbul etdi. Qanunda Hərbi nazirliyin 38 istiqamət üzrə ştatın təsdiq edilməsi, nazirliyin general-kvartirмейster idarəsinin nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat idarəsinin də yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

1919-cü ilin martın 28-də hərbi nazir, general-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının (Baş Ərkani-hərb) general-kvartirмейster idarəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradıldı. Struktur belə təşkil olunmuşdu. General-kvartirмейster idarəsinin tapşırıqlar üzrə ober-zabit, kornet (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə süvari hissələrdə ilk zabit rütbəsi) Əfrasiyab bəy Ağalarov kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin rəisi təyin edildi. Bölməyə 28 ştat vahidi verilmişdi: rəis, onun köməkçisi, karguzar, 23 nəfər əməliyyat işçisi. Bölmənin rəisi alay komandiri, köməkçilərinin vəzifəsi isə batalyon komandiri vəzifəsinə bərabər tutulurdu. İlk vaxtlar bölmədə 12 nəfər xidmət edirdi.

Yeni fəaliyyətə başlamış bölmə ölkədə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat təminatına məsuliyyət daşıyırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş Ərkani-Hərbinin rəisi Süleyman bəy Sulkeviç idi. Bolşevik, erməni-daşnak casusları, denkinçilər və sairə barədə toplanmış əməliyyat məlumatları Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə, eləcə də Azərbaycan Hökumətinə təqdim olunurdu. Həmin məlumatlar ölkənin müxtəlif ərazilərini, hərbi birləşmələrin dislokasiya yerlərini ehatə edirdi.

Bölmənin əməkdaşları martda xüsusi əməliyyat planı əsasında Azərbaycan Ordusunda xidmət edən 15 nəfər denkinçinin casusluq fəaliyyətini ifşa etmişdilər. Həmin ayda daha bir casus şəbəkəsinin üstü açılmışdı. Əks-kəşfiyyatçılar Gəncədə Smislova soyadlı qadın həbs etmişdilər. Araşdırma nəticəsində belli olmuşdu ki, Baş Qərargahın əməkdaşı Çerņışov, onun həyat yoldaşı və 10 nəfər şəxs Cümhuriyyət əleyhinə iş aparırlar. Çerņışovun evində axtarış zamanı Azərbaycanı ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı gizli bolşevik təşkilatının fəaliyyəti, Azərbaycan ordusunun vəziyyəti barədə Denikinə ünvanlanmış çoxlu sayda agentura materialları tapılmışdı. 1919-cü ilin martında hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov casus təşkilatının üzvlərinin tutulması barədə daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasmməddəva Gəncə şəhərindən Bakıya məktub göndərmişdi. 1919-cü ilin aprelin 5-də Azərbaycan ordusunun Bakıya gəlişi üçün müəyyən hazırlıq işləri görülməsi tələb olunurdu. Milli ordunun paytaxta gəlişi ilə bağlı təxribatların törədiləcəyi ilə bağlı ilkin

məlumatlar var idi. Azərbaycan ordusunun Baş Qərargah rəisi Süleyman bəy Sulkeviç Azərbaycan qoşunlarının Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar əks-kəşfiyyat işinin təşkili-nə dair daxili işlər nazirinin əks-kəşfiyyat işinin təşkili-nə dair müavini Sadiq bəy Ağabəyova məktubuna əsasən, əks-kəşfiyyat bölməsinin əməkdaşı yasavul Yusubov və Daxili İşlər Nazirliyinin cinayət-axtarış bölməsinin əməkdaşları ilə birlikdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Bakıya ezam edilmişdi. Əks-kəşfiyyat işinin düzgün təşkili, yasavul Yusubovun və axtarış bölməsinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan milli hərbi hissələri Bakıya heç bir narahatlıq olmadan daxil olmuşdular. Bölmə-

lomağa **şöbəsinin karguzarlığı və şifrləmə bölməsinin əməkdaşlarına öyrədirdilər. Xarici İşlər Nazirliyi qonşu respublikalardakı diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə əldə etdikləri məlumatları Baş Qərargaha göndərirdilər. "Tam məxfi" qrifi ilə Ermənistan, Cənub -qərbi Qafqaz respublikasında, eləcə də həmin illər ingilislərin əlində olan Batumdakı vəziyyət barədə Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən təhlil xarakterli materiallar həm də Baş Qərargaha göndərilirdi.** Baş Qərargahda həmçinin, kəşfiyyatçılar vasitəsilə topladığı materialları tanışlıq üçün Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdilər. Azərbaycan kəşfiyyatçısı Mullayevin Şimali Qafqaza xidməti ezamiyyətinin nəticələri barədə onun 5 səhifəlik geniş və ətraflı "tam məxfi" məlumat-arayışı ilə diplomatlar da tanış olmuşdu-

məsi Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının, xüsusilə də kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işçilərinin səyi nəticəsində öyrənilmişdi. Bu, beynəlxalq normalara zidd olduğundan Azərbaycan hökuməti Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi attaşə vəzifəsinin təsis edilməsinə icazə verməmişdi.

Baş Qərargahın general-kvartirмейster idarəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi fəaliyyətini 1919-cu il, iyunun 11-dək davam etdirmişdir. Həmin gün ölkədə əncaq əks-kəşfiyyat təminatı ilə məşğul olacaq qrum- Əks-İnqilabla Mübarizə Təşkilatı (ƏMT) yaradılmış, kəşfiyyat işi isə general-kvartirмейster idarəsinin tərkibində saxlanılmışdır. Əks-kəşfiyyatla məşğul olan şəxslər də ƏMT-nin sərəncamına verilmişdi. Göstərilən dəyişikliklərə baxmayaraq, hərbi nazirliyin

dı. ƏMT öz fəaliyyətini "Azərbaycan Respublikası əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri haqqında" əsasnaməyə uyğun qurmuşdu. 22 maddədən ibarət olan Əsasnamədə əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdi. Bakı və ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi təsis edilmişdi. Rayon bölmələrinə ƏMT-nin mərkəzi aparatının əməkdaşları rəhbərlik edirdilər. Lənkəran şəhərində ƏMT-nin agentu fəaliyyət göstərirdi.

Məmmədbağır Saleh bəy oğlu Şeyxzamanlı

Məmmədbağır Şeyxzamanlı 1880-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Difaı Fırqəsinin üzvü olmuşdur. 1919-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli hökuməti tərəfindən təsis edi-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində xüsusi xidmət və təhlükəsizlik

nin kəşfiyyatçıları da öz işlərini yüksək səviyyədə qurmağa çalışırdılar. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə 2 aprel, 1919-cü il, 1556 sayılı məlumatında kəşfiyyat vəzifələrini belə şərh edirdi:

Düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agentura yaratmaq...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun Baş Qərargahının kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi diplomatik orqanlar ilə fəaliyyətini birgə qura bilməmişdi. Tiflisdə səfirliyə təyin olunan polkovnik Məmməd bəy Əliyev həm də kəşfiyyatçı funksiyasını yerinə yetirirdi. Baş Qərargahdan ona şifrlənmə vasitəsilə müxtəlif tapşırıqlar verirdi. Məmməd bəy Əliyevin Tiflisdən göndərdiyi əməliyyat məlumatları olduqca qiymətli idi. Ermənistan-dakı diplomatik nümayəndəlikdə hərbi attaşə vəzifəsində çalışan olmadıqdan, orada da bu işlərin təşkil Məmməd bəy Əliyevə tapşırılmış, bu işdə Gürcüstan rəsmiləri ilə birgə çalışması əmr edilmişdi. Aydın məsələdir ki, bu kəşfiyyat işləri daşnak Ermənistanının pozuculuq fəaliyyətinə qarşı yönəlmişdi. Bir sıra olduqca mühüm məlumatlar isə Baş Qərargaha məxfi qriflə bir-başqa Ermənistanından ötürülürdü. Bu məlumatlar "Şahzadə Məmməd" imzası ilə verirdi. Baş Qərargahın general-kvartirмейsteri idarəsinin kəşfiyyatçı zabitləri ölkənin xarici işlər nazirliyi ilə də geniş əlaqə saxlayırdılar. İdarənin əməkdaşları məxfi karguzarlıq və şifrləmənin sirlərini xarici işlər nazirliyinin dip-

lar. Praporşik Qaraşarovun Qarabağ və Zəngəzurda vəziyyət barədə verdiyi raportlar həm Baş Qərargah, həm də Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdı. Baş Qərargahın general-kvartirмейster idarəsinin rəisi Karqaleli və baş adyutant ştab-tormistr Takanayevin Ermənistan-dakı siyasi vəziyyət haqqında 2 sayılı agentura məlumatına əsasən hazırladığı geniş və ətraflı təhlil xarakterli arayış da Xarici İşlər Nazirliyində çalışan diplomatları məlumatlandırmaq məqsədi daşıyırdı. Diplomantik nümayəndə Məmməd Təkinskinin Ermənistan qoşunları, səfərbərlik, ölkədə ərzaq təminatı, orada yaşayan Azərbaycan türklərinin vəziyyəti və sairə barədə İrəvandan göndərdiyi şifrlənmiş rəportlar həm də, Baş Qərargahın kəşfiyyatçıları tanış olmuşdular. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi Süleyman bəy Sulkeviç 1919-cü il, noyabrın 5 -də Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdikləri məktubda yazırdılar: Bizim hökumətimiz Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi attaşə vəzifəsinin təsis olunması, təklifini rədd etmişdir. Əldə edilmiş məlumatlara görə, bu missiyanın üzvlərinin çoxu zabitlərdən ibarətdir, onlardan birini isə, "Missiya qərargahının rəisi" adlandırıldı. Bunları deməklə, Ermənistanın xarici işlər nazirliyinin bu cür hərəkətinə qarşı ne kimi qərar qəbul edilməsi barədə məlumat verməyinizi xahiş edirik.

Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyası, heyətinin əksəriyyətinin hərbiçilərdən təşkil edil-

kəşfiyyat bölməsi ilə ƏMT sıx əməkdaşlıq etdirdilər. 1919-cü il, martın 2 -də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun məxfi əmri əsasında nazirliyin müvafiq qrunlarında struktur dəyişikliyi aparılmış, Baş Qərargahla onun idarəsinin birləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan ordusunun qərargahı yaradılmışdı. Yeni yaradılmış Azərbaycan ordusu qərargahının ştat strukturunda kəşfiyyat-əməliyyat bölməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Bakı Məhkəmədirilmiş Rayonunun qərargah rəisi polkovnik İrza bəy Hacıbəyliński ordu qərargahı general-kvartirмейster idarəsinin kəşfiyyat-əməliyyat bölməsinin rəisi təyin edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Əks-İnqilabla Mübarizə Təşkilatı. Təşkilatın rəhbərliyi.

Məmmədbağır Şeyxzamanlı iyun, 1919-avqust, 1919

Nağı bəy Şeyxzamanlı avqust, 1919- mart, 1920

Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) ilə eyni vaxtda, 1919-cü il, iyunun 11-də yaradılmışdı. Ölkədə əks-kəşfiyyat təminatını yerinə yetirən qurum kimi böyük səlahiyyətə malik idi. Dövlət Müdafiə Komitəsi qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, onun tapşırıqlarını yerinə yetirir, onu ən mühüm məlumatlarla təmin edir, dövlət əhəmiyyətli digər işləri yerinə yetirirdi.

Rusiyanın Xəzərdəki siahırsatla dolu 27 hərbi gəminin Azərbaycan tərəfinə təhvil verilməsi və onların Azərbaycan bayrağı altında üzməsi probleminin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlarda ƏMT-nin rəhbərliyi fəal rol oynamış-

lən "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın rəisi təyin olunmuşdur. Məmmədbağır Şeyxzamanlı bir müddət bu vəzifədə işlədikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində Müsavat partiyasının üzvü kimi, siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar, 1919-cü ilin avqust ayında öz ərizəsi ilə tutduğu vəzifədən azad edildi.

Məmmədbağır Şeyxzamanlı millət vəkili kimi bir sıra mühüm dövlət məsələsinin həllində o cümlədən qanun layihələri və qərarların müzakirəsində yaxından iştirak etmişdir. Müstəqillik uğrunda ardıcıl mübarizə apardığına və bənşməz siyasi mövqeyinə görə, Məmmədbağır Şeyxzamanlı Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğaldan sonra, bolşeviklər tərəfindən həbs edilmiş və 1920-ci ilin may ayında güllələnmişdir.

Qızı Ruqiyə Şeyxzamanlı Xudat bəy Rəfibəylinin oğlu Kamil Rəfibəyli (Aran) ilə evlənmişdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə yazdığı "Azərbaycan Cümhuriyyəti keyfiyyəti -təşəkkülü və indiki vəziyyəti" kitabında Məmmədbağır Şeyxzamanlı Azərbaycanın istiqlal şəhidi adlandırır.

Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı 11 iyun 1919-cu ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında yaradılmış əks-kəşfiyyat orqanı idi.

1919-cü il fevralın 18-də Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycanda, xüsusilə də Bakıda general Prjevalskinin rəhbərliyi ilə Denikinə yardım göstərən qüvvələrin gizli surətdə hərbi dəstələr təşkil etdikləri, aqşvardiyaçılar üçün əsgər yazılışı apardığı maruzasından sonra, həmçinin Denikin qüvvələrinin 1919-cü il mayın axırında Dərbəndi tutmasının təsiri ilə yaradılmışdır. Hökumətin 1919-cü il iyunun 9-da keçirilən iclasında Parlamentin tövsiyyəsi ilə dövlətin müdafiəsi üçün xüsusi orqan 5 nəfər hökumət üzvündən (baş nazir, hərbi nazir, xarici işlər, yollar və ədliyyə nazirləri) ibarət Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması qərara alındı.

Qurumun formalaşdırılması Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən "Musavat" fraksiyasının üzvü Məmmədbağır Şeyxzamanlıya həvalə edilmiş, onun müavini Mir Fətəh Musəvi təyin olunmuşdu. Şeyxzamanlı təşkilata həmin il avqustun 20-dək başçılıq etmiş, istefa verdikdən sonra yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi.

(ardı var)